

Arhitektura trgovanja

Trije primeri iz prve polovice 20. stoletja v Ljubljani

Andrej Hrausky

1

Danes govorimo o razmahu globalizacije – kupujemo lahko vse, povsod in na različne načine, pa tudi v domačih trgovinah najdemo blago z vsega sveta. Morda je za današnji čas značilna obilica različnega blaga, vendar so globalni blagovni tokovi obstajali že od nekdaj. Svilna pot, jantarna trgovska pot in druge so obstajale že v bronasti dobi. Tudi pri nas so arheologi našli izdelke iz jantarja, starogrške vaze in druge predmete iz oddaljenih dežel še iz bronaste dobe. V antiki se je seveda trgovalo na trgu, Grki so ga imenovali agora, Rimljani forum. Kmalu pa so forum zasedli pomembnejši javni objekti in trgovanje se je pomaknilo vzdolž ulic, ki so vodile na forum, pač tja, kjer je bilo veliko ljudi. Velikokrat so bile tržne lope postavljene tudi na mostovih, redkih mestih, kjer so ljudje lahko prečkali reko. Vsi poznamo Ponte Vecchio v Firencah in Rialto v Benetkah. V Ljubljani so bile trgovine na starem Šušarskem mostu, najprej so jih zasedali mesarji, pozneje čevljarji.

Konec 18. stoletja se je v razvitih državah okrepil bogati družbeni sloj, katerega pripadniki niso več kupovali samo tega, kar so potrebovali, ampak so si lahko privoščili luksuzno blago, ki jim je bilo všeč. Pojavil se je pojem »ogledovanja izložb« (*window shopping*). Trgovine so se selile v zaprte arkade, kjer so se premožni družili v kavarnah in si ogledovali izložbe. Pozneje so te arkade postale središče družabnega življenja elit. Vendar je šlo za vrsto posameznih trgovin, ki so prodajale različne artikle. V Parizu, Londonu in drugje so se v 19. stoletju pojavile prve veleblagovnice, trgovine, kjer so pod eno streho prodajali različno blago. Za prvo veleblagovnico velja Le Bon Marché v Parizu, ki ga je leta 1852 odprl Aristide Boucicaut. Blago je bilo označeno s fiksnimi cenami, brez pogajanja, mogoče pa ga je bilo tudi zamenjati. Fiksna cena je bila postavljena realneje – torej nižje, možnost menjave pa je bila jamstvo kupcu, da bo z blagom zadovoljen. Formula se je pokazala kot poslovno zelo uspešna. Tudi arhitektura trgovine je imela že vse značilne elemente poznejših veleblagovnic: impozanten vhod, glavno dvorano z dominantnim zavitim stopniščem, mezanin in veliko svetlobe (sl. 1). Le Bon Marché je doživel tako velik uspeh, da so ga takoj pričeli širiti, njegovemu zgledu pa so sledile druge veleblagovnice po svetu.

Naše dežele se je ta razcvet dotaknil le deloma in z zamudo. Še globoko v 20. stoletju so ljudje kupovali na tržnicah, ki so na podeželju delovale na tržni dan, krojači, šivilje, čevljarji, tudi mizarji in drugi obrtniki pa so potovali od hiše do hiše in izdelovali vse, kar so ljudje potrebovali. Pa vendar se tudi mi nismo mogli izogniti vplivom sodobnega razvoja. Pobljše bi si ogledali tri stavbe, namenjene trgovanju, ki so nastale v prvi polovici 20. stoletja in so zaznamovale razvoj Ljubljane.

Urbančeva hiša

Stavba ni le eden najodličnejših primerov secesijske arhitekture v Ljubljani, ampak je bila tudi prva prava veleblagovnica v mestu. Zaradi tega je njen pomen še večji, kot se zdi na prvi pogled. Leta 1903 jo je na odlični lokaciji, na sedanjem Prešernovem trgu, zgradil trgovec Feliks Urbanc.

Po potresu leta 1895 je bilo kar nekaj hiš tako poškodovanih, da so jih morali podreti. Tako so na vogalu Trubarjeve in Miklošičeve ulice podrli Vilharjevo hišo (sl. 2). Župan Ivan Hribar je zemljišče namenil za gradnjo Mestne hranilnice, ki so jo na koncu zgradili v sedanji Čopovi ulici. Zemljišče Vilharjeve hiše pa je kupil trgovec Feliks Urbanc, ki se je zavedal pomena lokacije. Ljubljana se je namreč pričela širiti vzdolž današnje Miklošičeve ulice proti železniški postaji; tu je nastajal novi, secesijski del mesta, ki so ga gradili slovenski investitorji.

Urbanc je bil po rodu iz okolice Krškega in se je izučil za trgovca. V Kranju se je zaposlil v trgovini Krisper, kjer je napredoval do upravnika. Ko se je poročil z domačo hčerjo, so podjetje preimenovali v Krisper in Urbanc, po izstopu Krisperja iz firme pa je bilo v nazivu le še Urbančevo ime. Poleg trgovine v Kranju je imel

2

Sl. 1: Pariški Le Bon Marché iz leta 1852 je bil prva prava veleblagovnica, z galerijami, ki so obdajale centralni prostor in so bile povezane z grandioznim stopniščem, ter s stekleno streho, ki je osvetljevala prostor.

Sl. 2: Vilharjevo hišo, ki je stala na mestu poznejše Urbančeve hiše, so podrli po potresu.

3

4

Feliks Urbanec trgovino tudi v Ljubljani: kupil je objekt na naslovu Pod Trančo 2 in tam prodajal tekstil. Razmišljal je o postavitvi večje trgovine, in po nakupu zemljišča na vogalu Prešernovega trga se je obrnil na graškega arhitekta Friedricha Sigmundta. Stavba je bila zelo občudovana, a se dolgo ni vedelo, kdo je bil njen arhitekt. Nace Šumi je v knjigi *Arhitektura secesijske dobe v Ljubljani* iz leta 1954 zapisal, da je arhitekt neznan, nekdanji lastniki pa so vedeli povedati le, da je bil nekdo iz Gradca in da naj bi stavbo oblikoval po neki trgovski hiši v Budimpešti. Arhitekta je odkril šele Damjan Prelovšek in o tem pisal v *Sintezi* leta 1977 (Prelovšek 1977). Vendar je bilo takrat o Friedrichu Sigmundtu bolj malo znanega in celo *Arhitekturni leksikon* Arhitekturnega centra na Dunaju ga je izpustil. Znano je bilo, da se je rodil na Dunaju leta 1856, študiral na tamkajšnji tehnični univerzi, po diplomi leta 1880 pa leto dni delal v ateljeju Otta Wagnerja. Zaradi projekta tehnične visoke šole v Gradcu se je preselil tja in leta 1891 v mestu ob tem pričel poučevati na obrtni šoli, ki jo je v letih 1888–1892 obiskoval tudi Jože Plečnik. Stavbo graške tehnične šole je Sigmundt snoval skupaj z Johannom Wistom. Z arhitektom Leopoldom Theyerjem, tudi profesorjem na obrtni šoli, pa sta leta 1893 v Gradcu zasnovala Požarno zavarovalnico (danes sedež zavarovalnice Grawe)¹ (sl. 3). Poleg omenjenih dveh stavb, kjer je sodeloval kot soavtor, je arhitekt Sigmundt projektiral počitniške hiše na Koroškem, leta 1894 pa je zasnoval tudi prvi planinski dom na Učki nad Opatijo, Kronprinzessin Stephanie Haus. Načrtoval je tudi vilo Julijana v Opatiji in začasno dvorano za srečanje nemških pevcev v Gradcu leta 1902. Vse te stavbe niso nič izjemnega, prav tako nimajo slogovne podobnosti, ki bi kazala na istega avtorja. Urbančeva trgovina po kakovosti precej odstopa od ostalih arhitektovih del in jo imamo za vrhunec njegovega ustvarjanja. Vendar tu manjka ena zgodba.

Carl Kastner, solastnik podjetja Kastner & Öhler iz Opave, je nekoč z vlakom potoval v njihovo filialo v Zagreb in je v Gradcu zamudil vlak. Med čakanjem se je sprehajal po mestu in odkril prazno stavbo na Sackstrasse št. 7. Sklenil je kupiti in sedež podjetja preseliti v Gradec. Obrnil se je na Friedricha Sigmundta, dovolj uglednega lokalnega arhitekta, in mu naročil projekt nove trgovine. Spomladi leta 1895 so tako odprli veletrgovino Kastner & Öhler v Gradcu. Dvoranska veleblagovnica v treh nadstropjih in s stekleno kupolo nad centralno dvorano je bila prava senzacija. Šlo je za prvo veleblagovnico sodobnega tipa v celotni Avstro-Ogrski.

Uspeh je bil tako velik, da so leta 1910 veleblagovnico sklenili povečati in razširiti. Tokrat se je tvrdka Kastner & Öhler obrnila na biro Fellner & Helmer z Dunaja, ki je v Gradcu zasnoval opero. Friedrich Achleitner nekoliko obotavlja se navaja, da je pri projektu sodeloval tudi Friedrich Sigmundt. To ni čisto zanesljivo, saj je bil Sigmundt tedaj že bolan; leta 1914 je odšel v pokoj, s strani cesarja je prejel viteški križ reda Franca Jožefa, leta 1917 pa je umrl. Staro veleblagovnico so kmalu v celoti podrli, nova je bila odprta leta 1914. Imela je pet nadstropij in dve dvigali. Stavba je bila večkrat obnovljena, vendar je v grobem ohranila svojo prvotno obliko, in v njej še danes domuje veleblagovnica Kastner & Öhler. Stara veleblagovnica je stala manj kot dvajset let, premalo, da bi se zares vtisnila v spomin. Tako danes večinoma omenjajo novo stavbo iz leta 1914, stara pa je utonila v pozabo. Tudi dokumentov o njej je zelo malo.

Kakšna je bila prvotna veleblagovnica iz leta 1895, ki jo je načrtoval Friedrich Sigmundt, lahko izvemo v članku »Izjemen primer lokalne delovne uspešnosti«, objavljenem v časopisu *Grazer Tagesblatt* 25. marca 1895. Tam med drugim piše: »Prizidek, s katerim so se prodajalne podjetja Kastner und Öhler v Sackstrasse znatno povečale, je zdaj gradbeno skoraj dokončan in deluje zelo lepo. Treba je poudariti, da je omenjeno podjetje načrtovanje in izvedbo prostorov zaupalo izključno lokalnim izvajalcem, in ti so zaupane jim naloge izvedli na najboljši možen način. To v prvi vrsti velja za arhitekta profesorja Friedricha Sigmundta, ki se je soočil s težkim problemom adaptacije skupine stavb med dvema ulicama v veliko prodajno dvorano, s tem da je stavbe deloma porušil in zgradil na novo. Izkušeni umetnik pri tem ni uspel le s tem, da je upošteval in spoštoval veliko merilo, ampak je nalogo briljantno rešil tudi v detajlih same izvedbe. Arhitekt Sigmundt je tukaj ustvaril prodajno dvorano, ki je tako lepa, elegantna in okusna, da bi takšne ne našli niti v velikih kozmopolitskih mestih. Zaradi prefinjenega okusa arhitekta ima novonastali prodajni prostor prekrasno oblikovano notranjost. Dvorana je velika, tako v dolžino kot v širino, in ima mogočno višino dveh nadstropij, nad katero je streha iz matiranega stekla. Dve elegantni galeriji, ki ju nosijo vitki stebri, delita glavno dvorano v tri mogočna nadstropja, ki so dostopna po širokem stopnišču iz rdečega marmorja. Ko pade mrak, osvetljuje dvorano dvainštrideset velikih električnih žarnic.« Na koncu članka je omenjeno, da veleblagovnico občudujejo številni gradbeniki in arhitekti ter številne dame iz visoke družbe (sl. 4).

Sl. 3: Mladi Plečnik je še kot dijak višje obrtne šole v Gradcu zasnoval kip sv. Florijana, ki še danes stoji na vogalu stavbe, v kateri je sedež zavarovalnice Grawe. K delu ga je pritegnil njegov učitelj risanja Leopold Theyer, ki je stavbo zasnoval skupaj z arhitektom Friedrichom Sigmundtom, prav tako profesorjem na omenjeni šoli.

Sl. 4: Prva veleblagovnica Kastner & Öhler iz leta 1895 na Sackstrasse v Gradcu, ki jo je zasnoval Friedrich Sigmundt, je bila kot prva veletrgovina v celotni monarhiji prava senzacija. Na sliki notranjosti vidimo kar nekaj elementov, ki jih je arhitekt uporabil tudi pri Urbančevi hiši.

1 Profesor Leopold Theyer je zadnji dve leti Plečnika učil tehnično risanje. Kot dobrega risarja ga je povabil v svoj biro. Pri projektu zavarovalnice je tako sodeloval tudi Plečnik; narisal je kip sv. Florijana na vogalu stavbe med Herrengasse in Jungferngasse. To je njegovo prvo izvedeno delo.

5

7

6

Sl. 5: Stranska fasada Urbančeve hiše sledi Wagnerjevi arhitekturi tedanjega časa.

Sl. 6: Vhod v stavbo je oblikovan v slogu pariškega art nouveauja, kar je moč pripisati dejstvu, da je arhitekt Sigmundt leta 1900 obiskal Pariz.

Sl. 7: Načrt za vhod v pariški metro iz leta 1900 (tip B) s pahljačasto streho v obliki rože; motiv vidimo tudi na vhodu v Urbančevo hišo. Železno ogrodje posnema rastlinske motive in je tudi pobarvano z zeleno barvo.

Sl. 8: Stopnišče v veletrgovini Urbanec povezuje galerijo na enak način, kot so to uvedle že veleblagovnice v Parizu. Ravno pri prvi, Le Bon Marchéju, vodi iz pritličja enoramno stopnišče, ki se v etaži razdeli.

Sl. 9: Po letih nepravilnih prezidav in uporabe se danes Urbančeva hiša kot Galerija Emporium spet kaže v svojem sijaju.

Sl. 10: Stara stavba Jadransko-podonavske banke, ki so jo Ljubljanci imenovali Malič.

Upravičeno lahko domnevamo, da je Feliks Urbanec videl novo veleblagovnico v Gradcu in se za načrte zato obrnil na Sigmundta. V *Avstrijskem biografskem leksikonu* (zvezek 12, Založba Avstrijske akademije znanosti, Dunaj 2005) izvem, da je Sigmundt leta 1900 potoval v Pariz in v London. Skoraj gotovo si je pri tem ogledal tudi veleblagovnice, saj je bila njegova v Gradcu, prva v monarhiji, dovolj uspešna, da si je obetal še kakšno naročilo. Obisk Pariza pa lahko pojasni tudi slogovni pristop Urbančeve trgovine.

Ob potresu leta 1895 se je v Ljubljani krepila moč slovenskega kapitala, nemški pa se je počasi izgubljal. Tako ni čudno, da se je nemški kapital oziral nazaj na svojo preteklost in stavbe obnavljal v historičnem slogu. Nasprotno so Slovenci izbrali secesijo kot napredni slog prihodnosti. Tako je severno od Prešernovega trga nastajal nov predel Ljubljane s secesijsko arhitekturo. Tudi Feliks Urbanec je od arhitekta zahteval načrt v novem slogu. A Friedrich Sigmundt je bil arhitekt, ki je izrasel iz historicizma, in je zato secesijske elemente obravnaval bolj po potrebi in nedosledno. Pri Urbančevi hiši se lepo vidi slogovna dvojnost. Osnovna fasada je oblikovana v tradiciji zgodnejšega Otta Wagnerja, ki ga je Sigmundt dobro poznal, saj je pri njem delal v ateljeju. Dokaj klasična fasada je le okrašena z dekoracijo, ki izhaja iz rastlinskih zgledov. Na vrhu jo zaključuje širok napušč, značilen za Wagnerjevo arhitekturo (sl. 5). Vhod je zasnovan zelo sodobno. Ne moremo se ogniti primerjavi s pariškim art nouveaujem, za katerega je značilna uporaba železa in stekla (sl. 6). Kot da je obisk Pariza, ki si ga je arhitekt ogledal le dve leti pred nastankom načrta za stavbo v Ljubljani, dal navdih za to smelo rešitev, ki jo je kako leto pozneje nekaj skromnejše ponovil Josip Vancaš na stavbi Mestne hranilnice. Železo, ki posnema rastline in je tudi pobarvano zeleno, na vrhu zaključuje pahljačasta zasteklitev v obliki rože. Ta kombinacija je presenetila obiskovalce svetovne razstave v Parizu leta 1900, ko so zagledali Guimardove vhode v metro (sl. 7). Najsodobnejši transportni izum so označevali rastlinski motivi iz zeleno obarvanega litega železa. Lahko si mislimo, da je to naredilo vtis tudi na Friedricha Sigmundta. In notranjost glavne dvorane v Urbančevi hiši je spet oblikovana v slogu art nouveauja. Zgodovinski slogi se tudi sicer niso omejevali le na arhitekturo, kiparstvo, slikarstvo in notranjo opremo, vendar je verjetno ravno secesija (kot ta slog imenujemo pri nas) doslej edina posegla prav na vsa področja, od arhitekture pa vse do mode, grafike in frizur. In če smo odkriti, ni šlo le za slog, ki bi odražal duha časa, ampak tudi za elitistično modno smer, ki se je kmalu izpela. In ravno povezava z modo je zahtevala, da je veleblagovnica, kjer prodajajo blago in obleke, oblikovana v tem slogu.

Če se povrnemo k Sigmundtovi veleblagovnici Kastner & Öhler v Gradcu iz leta 1895, ki je tako navdušila Feliksa Urbanca, bomo našli le malo vzporednic z Urbančevo hišo. Tudi tu je osnova klasična fasada, okrašena z rastlinskimi vzorci. Pritličje in etaža sta obdelana z okvirji, ki po celotni fasadi ustvarjajo steklene izložbe. Te so po stari dunajski maniri med okni zelo plitve. Fasada ne daje slutiti veličastnega prostora v notranjosti. Na cestni strani ni velikih odprtín, saj so po stenah police z blagom, svetloba pa prihaja skozi stekleno streho. V dveh nadstropjih sta galeriji s kovinskimi ograjami, konstrukcijo nosita po dva stebra, združena s preklado. Ograja, galerija in stebri so prevzeti tudi v Urbančevi hiši, na graški vzor pa spominjajo še velike okrogle električne luči. V Ljubljani je stavba

manjša, trapezne oblike in z le eno galerijo (sl. 8). Novost je stopnišče, ki je postavljeno v veliko dvorano in ustvarja zanimiv prostorski učinek. (To rešitev najdemo že v Le Bon Marchéju v Parizu iz leta 1852, kjer je stopnišče pomenilo prostor razkazovanja elite, podobno kot v Garnierjevi operi, ki je v mestu nastala kakih dvajset let pozneje.) Na galeriji so prodajali metrsko blago, v zadnjih prostorih pa so iz njega šivali obleke. Trgovino so odprli 9. marca 1904. Urbanc je obdržal staro trgovino na drobno na ulici Pod Trančo, v novi pa je ponujal blago na debelo in drobno. V pritličju je bila trgovina, v višjih nadstropjih pa stanovanja. Na dvorišču so bili hlevi. Del prostorov je Urbanc tudi oddajal. Svojo trgovino s klobuki in čepicami, ki je dopolnjevala Urbančevo ponudbo, je tu imel Gvidon Čadež. Po drugi svetovni vojni je bila veleblagovnica nacionalizirana in nato večkrat neprimerno adaptirana. Preimenovali so jo v Centromerkur in tudi vsebina se je spremenila, saj so v njej prodajali celo gospodinjske aparate. Leta 2010 so ji povrnil nekdanji sijaj in postala je Galerija Emporium (sl. 9).

Če je veleblagovnica Kastner & Öhler v Gradcu iz leta 1895 veljala za prvo v monarhiji, je bila Urbančeva hiša tik za njo. In res, v Budimpešti, Pragi in na Dunaju leta 1903 še ne najdemo podobnih stavb. Tako lahko rečemo, da je bila Urbančeva veleblagovnica v Ljubljani svojevrstna atrakcija. O tem priča tudi vest, objavljena v *Slovincu* 18. julija 1905: »Poučno potovanje Čehov na jug. Kakor smo že poročali, priredi 'Obchodnicka beseda' v Pragi poučno potovanje na jug. Glasom programa pridejo severni bratje v petek dne 21. t. m. ob 5. uri 42 m. popoldne v Ljubljano ter odhajajo v soboto 22. t. m. ob 12. uri 58 m. popoldne. V Ljubljani si ogledajo mesto, muzej, mestno hišo, trgovino g. Urbanca, ki slovi radi najmodernejše opreme daleč na okrog, i. t. d. V petek zvečer ob 8. uri se vrši sestanek ob lepem vremenu na vrtu, ob neugodnem vremenu pa v areni 'Narodnega doma', pri katerem sodeluje društveni pevski zbor.«

Palača Baťa

Urbančeva hiša je pomenila velik napredek v arhitekturi nakupovanja. Nastala je po potresu, na začetku 20. stoletja, in pomeni enega od vrhuncev secesijske arhitekture. Nov preskok v razvoju uteleša palača Bat'a, ki je nastala približno 35 let pozneje, v kraljevini Jugoslaviji, in je bila naša prva velika poslovna stavba v funkcionalističnem slogu.

Že prvi jugoslovanski ambasador na Češkoslovaškem, Ivan Hribar, se je po prvi svetovni vojni navduševal nad Tomašem Bat'o in njegovim sodobnim industrijskim izdelovanjem čevljev. Začetno navdušenje pa se je spremenilo v odločno nasprotovanje, saj je Bat'a v Jugoslaviji pričel odpirati svoje trgovine in z nizko ceno izrivati lokalne čevljarje, trgovce in male tovarnarje. Protesti so dosegli, da je država uvedla carino na uvožene čevlje. Temu se je Bat'a izognil s tem, da je v Borovu odprl lastno tovarno. Pri tem je naletel tudi na podporo kraljeve družine, saj je ta v tujem vlaganju videla možnost za hitrejši razvoj države.

V Ljubljani je Bat'a že imel več trgovin, najpomembnejša je bila v sedanji Čopovi ulici, iskali pa so tudi možnost za gradnjo večje poslovne stavbe. Priložnost se je ponudila leta 1935, ko je Jadransko-podonavska banka prodajala svojo stavbo nasproti glavne pošte (sl. 10). Mestne oblasti so takrat načrtovale ureditev novega mestnega središča s številnimi novimi stavbami in z razširitvijo takratne Šelensburgove ulice (danes Slovenske ceste od Pošte proti jugu). Glavna pošta, izvedena po načrtih arhitekta Friedricha Setza iz leta 1896, in stavba ljubljanske kreditne banke (danes Narodna banka RS), zgrajena po načrtih češkega arhitekta Františka Krasnyja iz leta 1910, sta bili postavljeni že pred prvo svetovno vojno. Pogoji mesta ob nakupu stavbe je bil, da mora Bat'a v dveh letih na mestu stare zgraditi novo stavbo, ki bo za sedem metrov umaknjena od obstoječe stare stavbene linije. S tem bi nastala dvajset metrov široka cesta; mesto je zahtevalo tudi depozit v znesku 300.000 din, ki bi ga Bat'a ob izpolnitvi pogoja dobil nazaj. Glede tega so se strinjali in že maja 1935 je Bat'a v stavbo preselil svojo trgovino z biviše Prešernove.

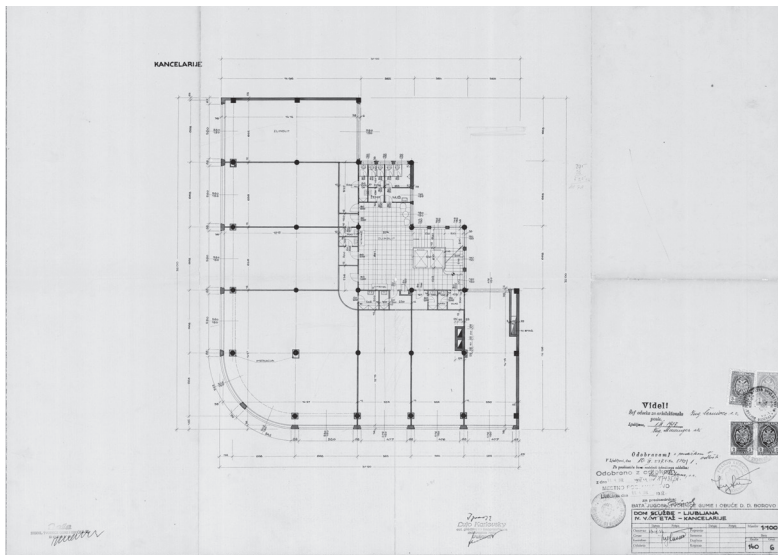
8

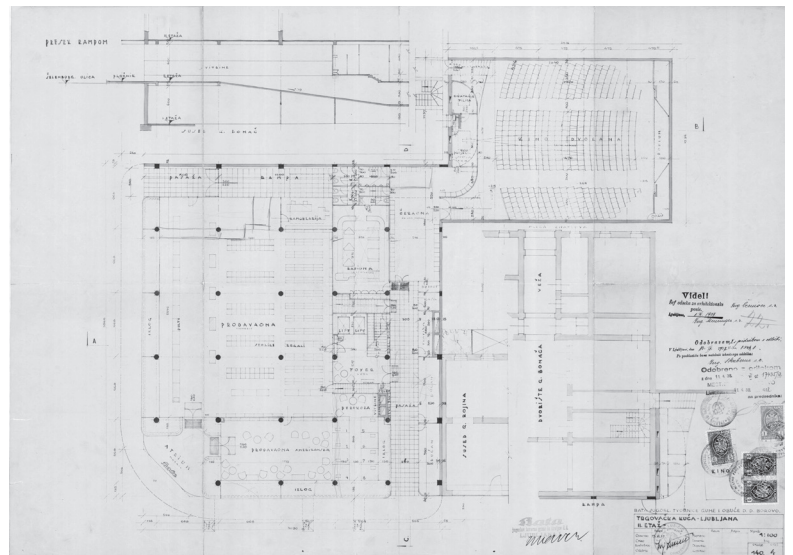
9

10

11

14

GRADBENO PODJETJE

ING. JOS. DEDEK

POOBlašČENI GRADBENI INŽENJER

Specialno podjetje za projektiranje in izvajanje
vodnih naprav in industrijskih zgradb

LJUBLJANA, Žibertova ulica 7/I.

Cek. račun pošt. hran. št. 16.277 / Telefon št. 22-37

Projektira in izvršuje:

Moderne vile, hiše in industrijske zgradbe, betonske in železobetonske konstrukcije, vodosilne naprave, vodovode, globoke sondaže, rove, jezove, hidrocentrale, pnevmatične fundacije, železobetonske tlačne cevi za visoke pritiske, ceste, mostove, moderne betonske ceste

Kamnolomi porfirja, granita in raznega stavbnega kamna

12

13

Odgovorni za gradnjo nove stavbe so bili v Borovu, kjer Bat'a ni postavil samo tovarne, ampak celo mesto za delavce in uslužbence. Glavni arhitekt Franjo Lušičič je bil po rodu iz Crikvenice. Arhitekturo je študiral v Pragi in osem let delal v različnih tamkajšnjih birojih. Potem je bil samostojni arhitekt v Crikvenici, leta 1937 pa se je zaposlil v projektantskem biroju v Borovu. Razen neizvedenega projekta za nebotičnik Bat'a v Zagrebu poleg ljubljanske palače ne vemo za nobeno drugo njegovo stavbo. Kljub relativni samostojnosti arhitekta v Borovu je podjetju Bat'a uspelo ustvariti lastni, razpoznaven arhitekturni slog. Kot so se skrajno racionalno lotevali izdelave obutve, so tudi v arhitekturi uporabljali minimalistični funkcionalizem. Kot globalno podjetje je Bat'a veliko gradila. Ne le tovarn in naselja v Zlinu, ampak cela mesta po vsem svetu: Otthmuth/Otment v Nemčiji, Möhlin v Švici, Borovo v Jugoslaviji, Chelmek na Poljskem, Tilbury v Angliji, Best na Nizozemskem, Belcamp v ZDA, Bhatnagar v Indiji, Hellocourt in Vernon v Franciji, Martfü na Madžarskem, Senefe v Belgiji, če naštejemo le največja. Svoje poslovne stavbe so postavili v Pragi, Liberecu, Karlovih Varih, Bratislavi, Ostravi, Brnu, Amsterdamu in nazadnje v Ljubljani. Glavni arhitekti pa bi nam morali biti znani. Arhitekt ustanovitelja podjetja Tomaša Bat'e je bil sprva Jan Kotěra, Plečnikov sošolec in prijatelj iz Wagnerjeve šole, ki ga je leta 1911 povabil za profesorja v Prago. Po Kotěrovi smrti leta 1923 je vlogo glavnega urbanista prevzel František Lydie Gahura, Plečnikov praški študent. Glavni arhitekt minimalističnih stavb je bil Vladimir Karfík, verjetno edini arhitekt, ki je delal z Le Corbusierom, Adolfom Loosom in Frankom Lloyd Wrightom. Za Bat'o je delal petnajst let in snoval tudi stadion v Borovu. Rojen je bil v Idriji, kjer je bil njegov oče zdravnik. V svojih spominih omenja tudi sklenitev poznanstva z Edvardom Ravnikarjem, ko je leta 1963 obiskal Ljubljano. Seveda so za Bat'o delali še številni drugi pomembni češki arhitekti. Lahko si predstavljamo, da je bil Franjo Lušičič le del številne ekipe, ki je skrbela za celostno arhitekturno podobo te mednarodne korporacije.

Lušičičeve načrte palače Bat'a so potrdili že leta 1937, gradnjo pa so pričeli julija istega leta (sl. 11). Poleg Bat'ine trgovine v pritličju so bila v stavbi še stanovanja za uslužbence in skladišče. V kleti so predvideli tudi javno kopališče in kinodvorano za 500 gledalcev, v pritličju poleg lastne trgovine še lekarno, slaščičarno in prodajalno kozmetike. V nadstropjih so bile pisarne, peto in šesto nadstropje sta bili rezervirani za Bat'ine uslužbence, v sedmem pa je bila načrtovana kavarna z veliko teraso. Stavbo so gradili tako, da so stare stavbe ob Šelenburgovi ohranili do zadnjega in novi objekt zidali za njimi (sl. 12). Najprej so zato zgradili prostor kinodvorane, da so ga med gradnjo uporabljali kot skladišče materiala. Vendar se je spet zapletlo, saj so se uprli gostilničarji in kavarnarji, ki so nasprotovali gradnji tako velike kavarne na terasi. Dosegli so, da Zbornica za trgovino, obrt in industrijo ni dala svojega soglasja. Soglasje je umaknila tudi banovina in oktobra 1937 se je gradnja ustavila. Grozila je izguba depozita, vendar so se na koncu sporazumeli, da ga ni bilo treba vrniti, kavarna pa je lahko ostala. Takrat je Ljubljano obiskal tudi František Lydie Gahura, verjetno zato, da bi posredoval prek svojega profesorja Plečnika, ki je imel v mestu velik ugled. Vendar podrobnosti niso znane. Spomladi 1939 so Češkoslovaško po zahodni izdaji, do katere je prišlo v okoliščinah Hitlerjevega pritiska, zasedli Nemci. Družina Bat'a se je umaknila v Švico ter potem v

15

Brazilijo in Kanado, pri tem pa je izpostava v Borovu postala pomembna, saj je Jugoslavijo vojna zajela šele leta 1941. V Zlinu niso ohranili arhivov o ljubljanski stavbi, tisti v Borovu so bili izgubljeni med zadnjo vojno v Jugoslaviji v devetdesetih letih. Tako o tej največji poslovni stavbi Bat'e ni veliko ohranjenega.

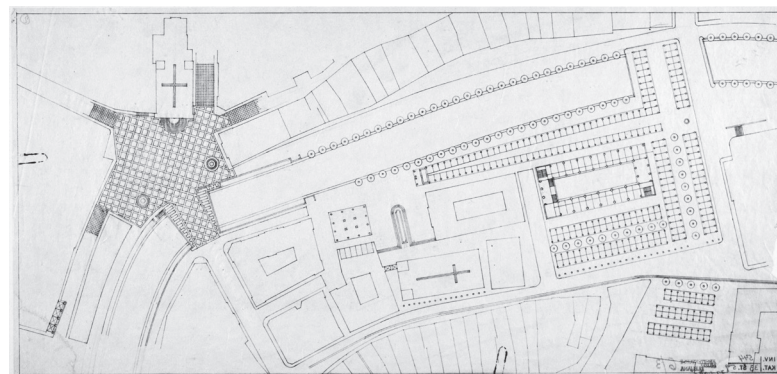
Palača Bat'a v Ljubljani je bila prva zares sodobna poslovna stavba v mestu (sl. 13). Čeprav v kleti nikoli niso zgradili kopališča in tudi kavarne na strehi ne, je bila to večnamenska stavba s prodajalnami, uradi, stanovanji, kinom in skladišči. Skeletna konstrukcija je bila umaknjena v notranjost, tako da je omogočila enotno izložbo v pritličju (sl. 14). Stekleni nadstrešek, ki je bil novost, je v slabem vremenu vabil ljudi, da so pod njim vedrili in si seveda ogledovali izložbe. O nadstrešku je Bat'a v Ljubljani celo priredila anketo. Občani so lahko glasovali, kakšen naj bo in kako visoko naj bo postavljen, na koncu pa je žreb dodelil tudi nagrade. To je bil eden prvih primerov demokratičnega vpliva meščanov pri nas. Zavita fasada z dolgimi horizontalnimi okni spominja na trgovsko hišo Schocken v Chemnitzu, delo arhitekta Ericha Mendelsohna, na rešitev, ki je bila takrat zelo odmevna. Konec tridesetih let se je domači funkcionalizem že zelo umiril, palača Bat'a pa je presežila z doslednim minimalizmom, ki ga ne bi pričakovali. V mesto je prinesla tudi nove gradbene postopke, vibrirani beton, gradnjo na celotni parceli z manipulativnim in skladiščnim prostorom v bodoči kinodvorani. Gradnja za obstoječimi stavbami ob Šelenburgovi je omogočila, da so lokali v novem objektu delovali že en teden po podrtju starih stavb. Še pomembneje se danes zdi, da je gospodarska zbornica lahko preprečila preveliko ponudbo, ki bi lahko ogrozila domače gostince, seveda pa je bil tu še zajetni depozit – 300.000 din – ki ga je moral investitor položiti kot jamstvo, da se bo držal gradbenih pogojev, ki jih je postavilo mesto. Danes si tudi le težko predstavljamo, da bi kak investitor spraševal občane o tem, kakšna naj bo njegova investicija (sl. 15).

Plečnikove tržnice

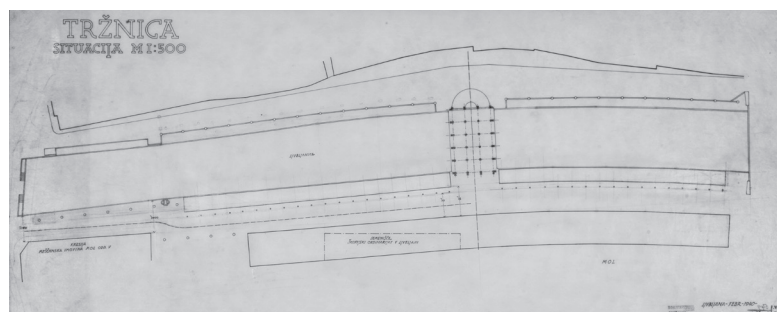
Po ljubljanskem potresu leta 1895 so podrli poslopje liceja na Vodnikovem trgu (sl. 16). Župan Ivan Hribar je nameraval na trgu zgraditi nove tržnice po vzoru iz Pariza ali Budimpešte. Ko pa leta 1910 Hribarju na Dunaju niso potrdili županskega mandata, je projekt zastal, saj ga njegovi nasledniki niso nadaljevali, nove tržnice, zgrajene po Plečnikovem načrtu, pa so bile odprte šele leta 1942. Iz higienskih razlogov ni bilo več primerno, da bi meso in ribe prodajali na odprtih stojnicah, zato se je mesto večkrat lotilo tega vprašanja (sl. 17). Leta 1931 je Plečnik na pobudo zasebne delniške družbe predstavil svoj načrt regulacije Vodnikovega trga, ki ga je v celoti namenil tržnicam (sl. 18). Takrat je mesto nameravalo kupiti Mahrovo hišo, ki bi jo podrli in tam zgradili tržnico, ob stolnici na Pogačarjevem trgu pa bi postavili vodnjak. Plečnik je svoj načrt predstavil v treh variantah, ki so se razlikovale v postavitvi lop vzdolž Ljubljane. Vse prodajne lope bi bile pokrite z enotno streho, imele bi tekočo vodo, znotraj bi bile obložene s ploščicami. Pod vsako lopo bi bilo v kleti manjše skladišče. Takrat Mahrove hiše niso kupili, z gospodarsko krizo pa je tudi ta načrt zamrl (sl. 19). Leta 1935 je mesto razpisalo natečaj, ki se ga Plečnik ni udeležil, zmagal pa je arhitekt Vinko Lenarčič. Tudi tega načrta niso izvedli.

16

17

18

19

Sl. 11: Načrt tipične etaže, odobren februarja 1937

Sl. 12: V oglasu gradbenega podjetja Josip Didek vidimo, da so do konca ohranili stare stavbe ob Šelenburgovi ulici in gradili za njimi. Na fasadi so bili tipični slogani Bat'ovega podjetja.

Sl. 13: Perspektivni načrt, ki je bil priložen vloženemu načrtu

Sl. 14: Prvotni načrt pritličja z dvema pasażama. V zgornjem levem kotu vidimo kinodvorano, ki deluje še danes. Prodajalna je bila razdeljena na dva dela: na običajno trgovino in na »amerikansko« prodajalno, kjer so individualno stregli boljšim kupcem. V sklopu trgovine je delovala tudi pedikura.

Sl. 15: Današnji pogled na stavbo z markantnim vogalom v samem središču Ljubljane

Sl. 16: Stara fotografija tržnic na mestu podrtga liceja na Vodnikovem trgu

Sl. 17: Plečnikov predlog iz leta 1931 ponovno dokazuje, da je arhitekt pri delu le postopoma prišel do svojih najboljših rešitev.

Sl. 18: Plečnikov načrt iz februarja 1940 še nima rešene ribarnice in cvetličarne.

Sl. 19: Na fotografiji tržnic iz leta 1934 v ozadju vidimo neurejenost prodajnih barak.

20

21

22

23

Sl. 20: Jeseni 1940 so bile tržnice že v veliki meri zgrajene. Na desni vidimo, da so s svojo širino (8,44 m) in postavitvijo na sam rečni rob komaj segle do kostanjevega drevoreda.

Sl. 21: Italijanski okupator je tržnice takoj uporabil za razdeljevanje hrane na karte.

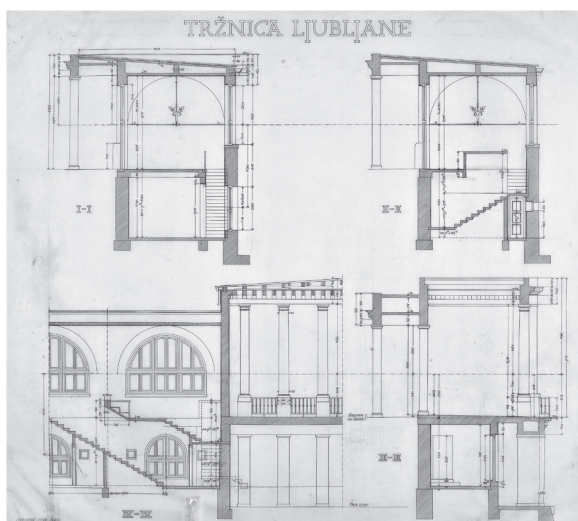
Na sliki iz junija 1941 se vidi, da še niso bila vgrajena niti okna.

Sl. 22: Na stari sliki regulacije Ljubljane na desni strani vidimo neizkoriščeno brežino, kamor je Plečnik postavil tržnice.

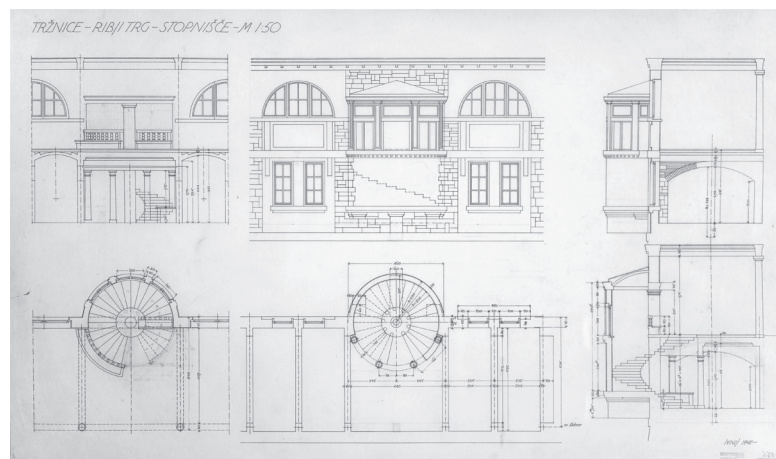
Sl. 23: Stoe so bile v antiki vedno ravne. Plečnik pa je tržnice upognil vzdolž rečne struge in jim s tem dodal elegantno dinamiko.

Mestna uprava je imela takrat svoje urade razpršene na več lokacijah in že leta 1930 so pričeli razmišljati o gradnji novega magistrata. Plečnik je narisal več variant precej ambicioznega načrta, ki pa ni bil uresničen. V sklopu magistrata je reševal tudi problem tržnic. Magistrat naj bi bil postavljen na stebrih, stojnice pa bi bile umeščene na trge med poslopji. Ob slabem vremenu bi se prestavile v stebrišče pod stavbo. Leta 1939 je magistrat sklenil dokončno rešiti problem nove mestne hiše in tržnic, in Plečnik je ponovno narisal različne variante načrtov. Tokrat se je odločil, da tržnice postavi ob Ljubljano, ločeno od poslopja novega magistrata, kar naj bi omogočilo etapno gradnjo (sl. 20). Matko Curk je 1. avgusta 1940 pričel gradnjo tržnic, postavitve magistrata pa so prestavili v naslednje leto, ko je izvedbo nato preprečila vojna. Najprej so pričeli podirati stare lesene barake in kostanje ob Ljubljani, potem pa so se lotili gradnje tržnic, vendar brez Mesarskega mostu in ribarnice (sl. 21). Ob italijanski okupaciji Ljubljane 11. aprila 1941 je bil velik del tržnic v grobem gotov, ne pa še dokončan. Italijanska oblast je tržnice že pet dni po zasedbi uporabila za razdeljevanje hrane na karte (sl. 22). Visoki komisar Grazioli je 25. julija v spremstvu župana Jura Adlešiča obiskal živilski trg in se zanimal za promet in cene. Zastopnik mestnega gradbenega urada, arhitekt Boris Kobe, je Grazioliju razložil Plečnikove načrte; komisar se je še posebej zanimal za projekt pokritega mostu ter obljubil vso pomoč pri dobavi gradbenega materiala. S temi zagotovili se je gradnja nadaljevala, vendar so se pojavile težave z delavci (številni so bili poklicani v vojsko), vozili, materialom in visokimi cenami. Tržnice so odprli 4. aprila 1942, na velikonočno soboto. Manjkala sta še pokrito stebrišče proti Tromostovju, kjer naj bi prodajali semena, zelišča in cvetje, ter ribarnica pod njim. Zaradi vojne pokritega mostu niso zgradili.

Plečnik se je pri svojih projektih rad vračal v preteklost in jih razvijal iz zgodovinskih zgledov. Če hočemo razviti nov projekt, se je treba vsakič vrniti na začetek in od tam ubrati lastno pot do končne rešitve. Tudi pri tržnicah je Plečnik izhajal iz najstarejših stavb za trgovanje – iz pokritih stebriščnih lop. V antični Grčiji so take stavbe imenovali stoe. Bile so pokrit javni prostor, namenjen zbiranju, pa tudi trgovanju. Filozofsko smer, ki je nastala v eni od stoj na agori v Atenah, so celo imenovali stoicizem. Stoe so bile ozke in dolge stavbe, in ravno to je Plečnik potreboval, če je hotel postaviti tržnice na sam rečni breg Ljubljane. Spomniti se moramo, da je na Vodnikovem trgu predvidel novo mestno hišo, ki bi zasedla večino prostora. Prvotno je bil prostor, kjer zdaj stojijo Plečnikove tržnice, neizkoriščen. Nad betonskim koritom Ljubljane se je nadaljevala strma travnata brežina do šolskega drevoreda. Na samem robu je stala lesena ograja, ustrezno odmaknjeni pa sta ob njej rasli dve vrsti kostanjev. Šele za kostanji so bile postavljene lesene prodajne barake (sl. 23). Plečnik je v ta pas umestil svoje tržnice, ki so s svojo širino 8,44 m segale od roba reke komaj do kostanjev. Ob odprtju tržnic 4. aprila 1942 so v časopisu *Slovenski dom* hvalili Plečnikovo umestitev: »Vse to, prej skrajno zanemarjeno sprehajališče podgan, zavetje postopačev in njih stranišče ter gnojišče, je sedaj zazidano s prelepimi in splošno koristnimi tržnicami, ki bi se z njimi ponašalo tudi mnogo večje mesto.« Treba je dodati, da so bile stoe, kar jih poznamo iz antike, enotne stavbe pravokotnih oblik. Plečnik pa je tržnice razčlenil na več delov in jih rahlo ukrivil, da so sledile zavoju reke. Do njih pridemo večinoma s Tromostovja na zahodni strani in z Zmajskega mosta na

24

25

vzhodni, tako da jih zagledamo s strani. Z upoštevanjem teh dveh pogledov je stavba tudi zasnovana, in glavna atrakcija je rahlo upognjena kolonada (sl. 24).

Leta 1940, ko je gradbenik Matko Curk pričel zidavo, je imel Plečnik dokončno rešen le srednji del tržnic z mostom in mesnicami. Proti Zmajskemu mostu sta se zvrstila dva niza s po sedmimi prodajalnami, vmes pa je bila pokrita lopa. Na drugi strani je bilo najprej sedem mesnic, nato odprta lopa in proti Tromostovju še devet mesnic. Skupaj torej 30 mesnic, in vsaka je imela v kleti svoje skladišče, dostopno po lastnih stopnicah (sl. 25). Mesnice so imele elektriko, vodo in vsaka svoj telefon. Torej je bila rešitev zelo funkcionalna in tudi sodobna. Ob zasedbi Ljubljane Plečnik še ni imel dokončno rešenega dela z ribarnico in cvetličarno Zvonček. To je zasnoval šele septembra 1941, okroglo stopnišče v ribarnico pa junija 1941. Ker je imelo vseh 30 mesnic svoja skladišča v kleti, je bila ribarnica nadstropje pod pokrito lopo med mesnicami in Zvončkom. Ta del je bil dokončan šele dva meseca po uradnem odprtju mesnic. Zanimivo je, da je bilo kljub vojni v 30 mesnicah kar 50 mesarjev, saj sta v nekaterih delovala po dva. Po vojni toliko zasebnikov seveda ni bilo, in v prenovi leta 1961 so prostore združevali, v delu od Mesarskega mostu proti Tromostovju pa so tudi ukinili skladišča v kleti. Zadnjo temeljito prenovo so tržnice doživele v letih 1994/95.

Plečnik je bil zelo kritičen do popotresne obnove Ljubljane. Po njegovem mnenju so takrat v mesto poklicali avstrijske arhitekte, večinoma iz Gradca, ki so iz Ljubljane naredili provincialno avstrijsko mesto, pred tem pa so gradili večinoma furlanski arhitekti. Kot velik ljubitelj italijanske arhitekture in tudi zagovornik ideje, da imamo Slovenci etruščanske korenine, je poudarjal elemente, ki so spominjali na mediteranski značaj Ljubljane (sl. 26). Del Ljubljanice, predvsem na levem bregu pred današnjim Tromostovjem, so Ljubljančani imenovali male Benetke, saj so tam hiše rasle neposredno iz vode. Z regulacijo Ljubljanice se je situacija spremenila, vendar je Plečnik stranske brvi Tromostovja povezal z bregovi reke. Tako sta nastala mostna portala, ki oblikovno spominjata na mostove v Benetkah. Z zgraditvijo tržnic na samem bregu reke je ustvaril vtis, da rastejo neposredno iz vode – še en namig na beneško arhitekturo (sl. 27).

Če primerjamo vse tri stavbe, lahko ugotovimo, da je Urbančeva hiša pomenila prenos sodobne zamisli tržnega prostora v mesto, ki se je po potresu pričelo ambiciozno razvijati. Tuji arhitekt je na željo domačega naročnika stavbo zasnoval v secesijskem slogu, ki je postal simbol napredka domačega podjetništva. Palača Bat'a je moderna stavba, ki pa s svojo arhitekturno govorico bolj sledi celostni podobi globalne družbe kot pa okolju, kamor je postavljena. S Plečnikovimi tržnicami pa je popolnoma drugače. Mlajše generacije arhitektov so zavračale njegov »klasicizem« in spregledovale funkcionalno plat njegove rešitve. Postavitve v prostor je omogočila razvoj tržnic ob reki in zasedla zanemaren prostor brez vrednosti. Predvsem pa je Plečnik simbolno iskal dialog z Ljubljano in njeno tradicijo. Sedanja arhitektura se spet vse bolj internacionalizira in bi lahko stala kjerkoli na svetu. Za sodobna nakupovalna središča je lastni branding pomembnejši kot genius loci. Plečnik pa nas nagovarja z večplastno simboliko in skuša doseči, da do arhitekture vzpostavimo osebni odnos, da nam nekaj pomeni, da postane pomembna. Ljubljano si lahko zamislimo tudi brez palače Bat'a, brez Plečnikovih tržnic pa bi izgubili del lastne identitete.

26

27

Sl. 24: Vsaka od mesnic je imela stopnišče, ki je vodilo v skladišče v spodnji etaži; tam je bil tudi hladilnik.

Sl. 25: Okrogle stopnice v ribarnico je Plečnik narisal šele junija 1941. Zgrožen nad grozotami vojne jih je zasakal v obratni smeri kot običajno. Simbolično naj bi pomenile stopnice smrti.

Sl. 26: Plečnik je rad poudarjal mediteranski značaj Ljubljane, saj je menil, da Nemci niso sposobni ustvarjati odprtih javnih prostorov.

Sl. 27: Območje okoli Tromostovja so v Ljubljani nekoč imenovali male Benetke, saj so stavbe rasle neposredno iz vode. Z regulacijo Ljubljanice se je to spremenilo, v spomin na ta čas – in seveda tudi iz drugih razlogov – pa je Plečnik tržnice postavil na rob reke.